

**Тлегенова Гульден Бакытказыевнаның «6D021300 – Лингвистика»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынған
«Қазақ ономастикасының діни-мифологиялық кодын зерттеу»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысының
АНДАТПАСЫ**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ ономастикасының өзектілігі ұлттық жаңғыру үрдістерімен, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасымен және Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылғы 8 қыркүйектегі «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында айқындалған стратегиялық бағыттармен тікелей байланысты. Президент өз сөзінде мектеп оқушыларына арналған жасанды интеллект негіздері бойынша оқу бағдарламасын әзірлеу және ұстаздардың ЖИ технологияларын меңгеру дағдыларын қалыптастыру қажеттігін атап өтті. Бұл бастама білім сапасын арттырумен қатар, цифрлық теңсіздікті азайтып, ұлттық интеллектуалдық әлеуетті күшейтуді мақсат етеді.

Мемлекет басшысы айқындаған бұл бағыттар ономастика ғылымының жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді. Цифрлық трансформация дәуірінде қазақ ономастикасының міндеті – жалқы атауларды тіркеу немесе сипаттаумен шектелмей, ұлттық бірегейлікті, тарихи жады мен мәдени кодты сақтайтын цифрлық дереккөзге айналу. Ұлттық ономастикалық код – халықтың рухани мұрасын, дүниетанымдық негізін және мәдени жадын сақтайтын ерекше таңбалық жүйе. Оны жаңғырту мен зерттеу ұлт болмысын айқындайтын маңызды бағыт болып табылады.

Халқымыздың рухани коды ономастикалық кеңістікте көрініс табады. Бұл код жүйесін зерттеу мен ұрпаққа жеткізу ұлттық болмысты сақтаудың пәрменді тетігі. Қазіргі қоғамдық және мәдени өзгерістер жағдайында ономастикалық кодтар құрамындағы діни-мифологиялық танымның имплициттік мәдени ақпараттарын зерделеу ерекше маңызға ие. Мұндай зерттеулер ұлттық бірегейлікті сақтауға және «Цифрлық Қазақстан» дәуірінде мәдени мұраны цифрлы форматта ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақ мифологиясы – ұлттың рухани әлемін, тарихи жады мен дүниетанымдық жүйесін бейнелейтін мәдени феномен. Діни-мифологиялық онимдердің семантикалық құрылымын, олардың кодтық табиғатын анықтау – қазіргі антропоөзектік бағыттағы тілтанымдық зерттеулердің өзекті саласы. Ономастикалық код тіл, мәдениет және сана тоғысындағы күрделі семиотикалық құрылым ретінде халықтың тарихи тәжірибесін, этикалық және рухани құндылықтарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді.

Тіл – этностың рухани геномын сақтайтын басты арна. Ұлттық код ұғымы белгілі бір халықтың генезисін, тілін, ділін, дінін және тарихи жадын қамтитын әмбебап категория ретінде қарастырылады. Ал ономастикалық код сол ұлттық кодтың тілдік бейнесі, яғни халықтың өзіндік болмысын айқындайтын мәдени таңбалық жүйе болып табылады. Бұл жүйе арқылы ұлт өзінің тарихын, дүниетанымын және құндылықтарын тілдік атаулар арқылы сақтайды.

Қазіргі кезеңде ономастикалық мәдени деректерді цифрлық деңгейде зерттеу – гуманитарлық ғылымдар мен заманауи технологиялардың тоғысында қалыптасқан цифрлық гуманитаристика саласының басты бағыты. Діни-мифологиялық кодты ономастика кеңістігінде цифрлық әдістер арқылы талдау ұлттық мәдениетті жаңа ғылыми парадигмада түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қазақ ономастикасының мәдени, символдық және танымдық жүйелерін терең ұғынуға, сондай-ақ ұлттық мұраны сақтауға бағытталған кешенді зерттеулердің әдістемелік негізін қалыптастырады.

Зерттеудің нысаны: қазақ ономастикасындағы мифтік және діни онимдер.

Зерттеу пәні: қазақ онимдеріндегі діни наным-сенім мен мифтік таным көрінісі, діни-мифологиялық кодтың құрылымы, ұлттық-танымдық мазмұны мен мәдени семантикасы.

Зерттеудің мақсаты – қазақ ономастика кеңістігіндегі діни-мифологиялық кодтардың теориялық негізін, сакралды кодты мәдени-тілдік феномен ретінде қарастыру, онимдерді кешенді талдау, ұлттық корпуста діни-мифологиялық онимдердің цифрлық технологиясын ұсыну.

Зерттеудің міндеттері. Диссертациялық жұмыстың мақсатына қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- тіл біліміндегі ұлттық, мәдени және ономастикалық, діни-мифологиялық код ұғымына берілген анықтамалар мен тұжырымдарды теориялық жағынан негіздеу;

- мифокосмонимдер мен мифоастронимдердің мифтік-танымдық мәнін және халықтық білімдер жүйесіндегі мәдени ақпараттарды айқындау;

- төрт түлік мал, мифозооним, мифоорнитоним, мифофитоним, мифотопоним, мифооронимдердің сакралдануын анықтау; мифодемонимдердің семантикасын көне наным-сенім жүйесі арқылы мифтік сипатын ашу;

- теоним, агионим, спиритонимдердің тілдік репрезенттелуін, прецедентті есімдер, пірлер мен желеп-жебеушілерді символдық және танымдық тұрғыдан айқындау;

- мифоним, теоним, агионим, спиритонимдерді «Цифрлық гуманитаристика» аясында «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» енгізу, эксперимент жүргізу арқылы онимдердің халықтық танымдық бейнесін анықтау.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдістер мен тәсілдер: мифтік ұғымдар, киелі атауларға анықтама беріліп, мифтік-дінтанулық тұрғыдан талдау жасауда ұлттық, мәдени және ономастикалық кодқа қатысты пікірлерді жинақтау, жүйелеу әдісі пайдаланылды. Мифокосмонимдерді талдауда мифологиялық интерпретация әдісі, мифозооним, мифофитоним және мифоорнитонимдерді жүйелеуде жіктеу әдісі, мифодемонимдердің ішкі мазмұны мен көне наным-сенімді анықтауда семантикалық әдіс пайдаланылды. Мифотопоним, антропонимдердің тілдік репрезентациясын айқындауда лингвомәдени талдау әдісі, прецедентті есімдер мен пірлердің символдық және семантикалық мазмұнын анықтауда сипаттау, салыстыру әдістері қолданылды. Мифоним, теоним мен агионимдерді ұлттық корпусқа енгізуде корпустық және статистикалық әдіс пайдаланылды. Діни онимдер мен мифонимдердің халық санасындағы түсінігі онлайн сауалнамалар арқылы анықталды және берілген

жауаптарға контекстілік талдау жасалынды.

Зерттеудің дереккөздері мен материалдары: С. Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» (4 томдық), «Қазақтың мифтік әңгімелері», «Бабалар сөзі» (100 томдық), «Қазақ ертегілері», «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15 томдық), «Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау», «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясы (5 томдық), «Ислам энциклопедиясы» т.б. еңбектердегі материалдар негізге алынды және Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы деректер де зерделенді. Зерттеудің материалдары ретінде халық ауыз әдебиеті үлгілері, мифтер, діни дастандардағы мәтіндер, фразеологиялық, ислами сөздіктер, академиялық еңбектерде жинақталған мәдени-тілдік ақпараттар пайдаланылды. Зерттеуге алынған 300 тілдік бірліктер тақырыптық топтарға жіктеуге, олардың семантикалық, мәдени және діни-мифтік қырларын айқындауға негіз болды.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздерін зерттеу нысанына сәйкес, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен идеялары құрайды. Атап айтқанда:

- жалпы «код» ұғымы, сондай-ақ мәдени-тілдік, ономастикалық, ұлттық, діни-мифологиялық кодтардың тіл біліміндегі теориялық негіздері (К.Леви-Стросс, М. Элиаде, Е. Мелетинский, Дж. Фрэзер, Д.Б. Гудков, Ю.М.Лотман, Н.Б. Мечковская, А.В. Суперанская, В.В. Красных);

- қазақ мифологиясы мен фольклорын тіл мен мәдениет сабақтастығында қарастыру (Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Қайдар, С. Қасқабасов, А.Сейдімбек, Р. Бердібаев, Ш. Ыбраев, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, Ж.Манкеева, П. Әуесбаева);

- қазақ ономастикасының теориясы мен әдіснамасы (Ғ. Қоңқашпаев, Е.Қойшыбаев, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Б. Тілеубердиев, Е.Керімбаев, Г. Мәдиева, Қ. Рысберген, Қ. Аронов);

- діни онимдер мен мифонимдерде кодталған этномәдени ақпаратты дешифрлеу және ономастикалық жүйедегі орны мен қызметін айқындаудың мифтік-діни әдіснамалық негіздері (Қ.Жұбанов, Н. Уәли, Б.Сағындықұлы, Қ. Ғабитханұлы, Б. Ақбердиева, С.Е. Керімбаева, Б.Сүйеркүл, Г.Қортабаева);

- теонимдер, агионимдер, мифонимдерді ұлттық тіл корпусының мазмұндық-құрылымдық бірліктері ретінде енгізу және сипаттау әдістемелері (А. Жұбанов, Э. Сүлейменова, Г. Мәдиева, А. Жаңабекова, А. Фазылжанова).

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық құндылығы. Мифологиялық кодтардағы халықтың өмірлік тәжірибесі мен дәстүрлі дүниетанымын зерделеу ұлттық рухани қазынаны танып-білуге, ономастикалық және фольклорлық деректерді жаңа қырынан талдауға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы қазақ тіл біліміндегі код ұғымының теориялық мазмұнын толықтыра отырып, жоғары оқу орындарындағы оқу бағдарламаларына сәйкес «Қазақ ономастикасы», «Лингвофольклористика», «Түркі мифологиясы» т.б. пәндерге теориялық тұрғыдан үлес қосады. Ұлттық корпус аясында онимдердің қамтылуы мәдени-әдеби контексті терең ұғынуға мүмкіндік беріп қана қоймай, корпус деректерінің ғылыми базасын толықтыруға

әрі тілдік қорды жүйелі кеңейтуге, мифологиялық сөздік құрастыруға, ономастикалық әдістемелік құралдар жасауда үлес қосады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

Қазақ ономастикасының діни-мифологиялық кодын зерттеу бұл жұмыстың жаңашылдығын айқындайды, себебі қазіргі уақытта бұл тақырып арнайы кешенді түрде зерттелмеген.

- ұлттық, мәдени, діни-мифологиялық код кешенді түрде қазақ ономастика кеңістігінде теориялық негіздемесі жан-жақты сипатталды;

- мифокосмоним, мифоастронимдердегі кодталған халықтық білім жүйесі мәдени контекст тұрғысынан талданды;

- төрт түлік мал, мифозооним, мифоорнитоним, мифофитоним, мифотопоним, мифоороним, мифодемонимдердің семантикасы интерпретацияланды, көне наным-сенім жүйесімен сабақтастырыла зерттелді;

- ұлттық дүниетанымдағы теоним, агионим, спиритоним, прецедентті есімдер, пірлер мен желеп-жебеушілер символдық, танымдық тұрғыдан түсіндірілді;

- мифоним, теоним, агионим, спиритонимдерді «Цифрлық гуманитаристика» аясында «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» енгізудің әдістемелік үлгісі ұсынылды және халықтық танымды анықтау мақсатында жүргізілген эксперимент нәтижесі қазіргі қазақ қоғамындағы мифтік-діни онимдердің қолданылу белсенділігін айқындайды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Қазақ тіліндегі онимдерде қазақтың мәдени мұрасы мен діни-мифологиялық танымдары көрініс тапқан, оларды талдау арқылы ұлттық дүниетанымның ерекшеліктері анықталып, тотемизм мен ата-баба культі (*Ұмай ана, Жаратушы, Қызыр баба, Ғайып ерен қырық шілтен*) және ислам мәдениеті мен дініне тікелей байланысты *Алла Тағала, пайғамбар, пір атаулары* діни-мифологиялық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мифологиялық код мифтік онимдер арқылы тәңірлік наным-сенім мен исламдық дәстүрді сабақтастыратын халықтық дүниетанымды танытады.

2. Мифокосмонимдік және мифоастронимдік таным қазақтың дәстүрлі календарлық өлшемдерімен тығыз байланыста қалыптасып, этностың өмір салты мен шаруашылық тәжірибесін реттеудің тұрмыстық тетігіне айналған. *Ай мен Күн, Жетіқарақшы, Темірқазық, Есекқырған, Ақбозат, Көкбозат, Құс жолы, Тұлқатын, Үркер* және басқа да аспан денелеріне қатысты халықтық ақпарат беруші тілдік бірліктер қазақ халқының аспан әлемі, жалпы табиғатқа көзқарасын білдіреді, аспан атаулары қазақ халқының дүниетанымдық моделінің көрінісі деп танылады.

3. Қазақ мифологиясындағы мифозоонимдер (*Айдаһар, Әбжылан, Көк бөрі, Таутайлак*), төрт түлік мал пірлері, (*Қамбар ата, Ойсылқара, Зеңгі баба, Шопан ата, Сексек ата*), мифофитонимдер (*Бәйтерек, Адыраспан*) мен мифоорнитонимдер (*Самұрық, Қарақұс, Көкқұс*) қазақ халқының көне наным-сенімдерімен сабақтас мифтік түсініктердің архаикалық субстраттарын сақтаған тілдік бірліктер болып табылады. Мифодемонимдер (*Албасты, Мыстан, Жезтырнақ, Үббе, Көнаяқ* т.б.) көне наным-сенім, халық ауыз

әдебиетінде сақталған; мифотопонимдерде архетиптік, сакралды нысандар *Жерұйық, Жиделібайсын, Әулиекөл, Қазығұрт, Сайрам, Түркістан, Отпантау* т.б. тарихи, мәдени ақпаратты сақтаушы код ретінде сипатталады.

4. Қазақ руханиятындағы діни-мифологиялық код құрамындағы теонимдер (*Көк Тәңірі, Ұмай ана, Алла, Құдай*), сондай-ақ сопылық дәстүр (*Арыстан баб, Қожа Ахмет Ясауи, Шопан ата, Бекет ата*) мен әулиелік культтің тоғысуынан туындаған агионимдер, спиритонимдер және басқа да культтік есімдер (*Ғайып ерен, қырық шілтен, Баба Түкті Шашты Әзіз*) ұлттық рухани-діни құндылықтарын бейнелейтін, жоғары символикалық маңызға ие сакралды тұлғалар ретінде бағаланады.

5. «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» базасын толықтыруда мифонимдер, теонимдер, спиритонимдер, агионимдер «Цифрлық гуманитаристика» саласының қалыптасуына өзіндік үлес қосады. Онимдердің халықтың танымдық санасындағы бейнесін анықтау мақсатында жүргізілген эксперимент нәтижелері қазіргі қазақ қоғамында мифтік-діни онимдердің қолданылуы, олардың өміршендігі мен мәдени мұра ретіндегі маңызын айқындайды.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен мақұлдануы. Зерттеудің негізгі нәтижелері шетелдік және отандық журналдарда 11 ғылыми мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде Scopus дерекқорында индекстелетін журналда 1 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (ҒЖБССҚК) басылымдар тізбесінде енгізілген журналдарда 5 мақала және халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар жинақтарында 5 мақала жарияланған.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспе, төрт бөлім, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және қосымшадан тұрады.